

‘Don’t mention Islam or multiculturalism!’ – Een replek op Uitermark

*Ruud Koopmans**

Justus Uitermark begint zijn bespreking van ons boek *Contested Citizenship* met het compliment dat het hier om ‘een belangwekkende en indrukwekkende bijdrage aan de sociologie van integratiepolitiek’ gaat. Aan het einde van zijn stuk noemt hij het boek ‘een grote stap voorwaarts in het onderzoek op een aantal onderzoeksterreinen’. Maar in de pagina’s daartussen formuleert hij stevige kritiek op centrale aspecten van ons onderzoek. Die kritiek betreft zowel de interpretatie van de resultaten als de validiteit van de data, wat betreft zowel de onafhankelijke als de afhankelijke variabelen.

Een eerste punt van kritiek is dat ‘verschillen in claims toegeschreven [worden] aan politieke mogelijkheden maar niet systematisch [wordt] nagegaan of misschien in sommige gevallen niet specifieke immigratietrajecten een verklaring bieden’. De indruk dient gecorrigeerd te worden dat dit boek een monomane verklaring zou bieden vanuit politieke mogelijkhedenstructuren zonder andere mogelijke verklaringen te overwegen. Elk hoofdstuk is opgezet als een discussie tussen het politieke mogelijkhedenperspectief en een alternatieve verklaring. Daarbij komen onder andere theorieën over postnationaal burgerschap, diaspora’s en transnationale gemeenschappen, multiculturele rechten, en etnische competitie aan bod. In elk hoofdstuk worden verwachtingen ten aanzien van deze verklaringen geformuleerd en deze worden systematisch met de data geconfronteerd. Zo ook in het hoofdstuk over migrantenclaims, waarin in tegenstelling tot wat Uitermark suggereert wel degelijk wordt ingegaan op mogelijke verklaringen vanuit internationale verschillen in de samenstelling van de migrantenbevolking. Allereerst wordt gekeken of het geaggregeerde verschil tussen landen (tabel 22 op p. 128) misschien verdwijnt als we naar afzonderlijke etnische en religieuze groepen kijken en zo controleren voor de samenstelling van de migrantenbevolking. Daaruit blijkt dat Duitsland en Zwitserland (en volgens onze verwachtingen Zwitserland meestal meer dan Duitsland) de hoogste niveaus van herkomstlandgerichte mobilisatie laten zien voor *alle* recente migrantengroepen waarvoor we een internationale vergelijking konden maken: moslims, andere religieuze groepen, ex-Joegoslaven,

andere Europeanen, Turken en Koerden, andere Aziaten, Maghrebijnen, andere Afrikanen, en ten slotte Caraïben en Latijns-Amerikanen (tabel 23, p. 130). We controleren daarna nog voor het verschil tussen postkoloniale en andere migranten, maar ook dat blijkt de internationale verschillen niet te kunnen verklaren (tabel 24, p. 134).

Uitermarks volgende punt van kritiek betreft de verklaring voor de uitzonderingspositie van moslimmobilisatie op een aantal punten. Tegen de verwachting in voegen moslims zich in Groot-Brittannië niet in de officieel gefaciliteerde raciale identiteit 'Asians' en laten ze in Frankrijk ondanks geringere culturele rechten even vaak van zich horen als in Nederland en het Verenigd Koninkrijk. Verder is er een opmerkelijk contrast in de laatste twee landen – en vooral in het Verenigd Koninkrijk, waar ongeveer evenveel hindoes als moslims wonen – tussen de publieke zichtbaarheid van moslims en het zeer geringe aantal claims van hindoes. Onze verklaring is dat er iets bijzonders met de islam aan de hand is, en dat dit tweeledig is. Ten eerste:

'that it is the public nature of Islamic religion and the demands that it makes on the way that followers conduct their public lives that makes Islam an especially resilient type of identity and that results in claims making for group demands'.

Ten tweede

'that there are specific deficits in liberal states' cultural provisions for migrant and religious group needs that impact disproportionately on groups who are practicing Muslims' (p. 155, cursivering in het origineel).

Uitermark zwijgt wijselijk over het tweede deel van deze verklaring, die waarschijnlijk niet zo goed past in het beeld dat hij van onze argumenten schetst. Het lijkt bijna een *truism* dat de conflicten rond moslimclaims in Nederland en elders deels te maken hebben met de eisen die de islam (of preciezer: zijn tegenwoordig dominante interpretatie) aan het openbare optreden van haar volgelingen stelt, maar Uitermark trekt dit klaarblijkelijk in twijfel. Dat zou betekenen dat equivalenten van de eis tot het dragen van een hoofddoek of gezichtsluier in openbare functies en instituties, het weigeren mensen van het andere geslacht de hand te schudden, het scheiden van mannelijke en vrouwelijke leerlingen, ontheffing van schoolreisjes, gym- en zwemlessen, halal hypotheek en dergelijke net zo goed voorkomen bij migranten met een Russisch-orthodoxe, hindoeïstische, pinksterchristelijke of boeddhistische achtergrond, maar dat daaraan zonder gemor wordt tegemoetgekomen, terwijl er als het om moslims gaat veel stampij over wordt gemaakt. Ik heb echter zelden of nooit van zulke gevallen gehoord, tenminste niet in Nederland (in Canada en Groot-Brittannië is er op kleinere schaal sprake van soortgelijke culturele eisen van sikhs). Let wel: wij zeggen hiermee niet dat zulke claims in alle gevallen illegitiem zijn, en dat het soms niet aan gebrek aan flexibiliteit van de ont-

vangende samenleving ligt, maar wel dat dit type claims vaker van moslims komt dan van andere migrantengroepen.

De rol van moslimmobilisatie en van eisen voor erkenning van culturele verschillen wordt door ons overigens beslist niet gedramatiseerd. Integendeel:

'Our evidence shows that the prominence of group demands within the literature on multicultural citizenship appears to be widely exaggerated. Far from images of societies pulling themselves apart at the cultural seams... the cultural difference of migrants... does not appear to be the main characteristic of their own claims making, nor does it appear to be on a scale that would threaten the social cohesion' (p. 173-174; zie ook p. 240).

We constateren wel dat voor zover groepsrechten onderwerp van publiek debat zijn, vooral de islam in het geding is.¹

Uitermark toont zich evenzeer sensibel als op onderdelen de uitkomsten van het Nederlandse beleid kritisch worden belicht. Wie de bespreking leest, moet wel denken dat wij Nederland aan de schandpaal nagelen en de andere landen met een welwillend oog bezien. Nederland is echter helemaal niet het land dat er het slechtste vanaf komt in onze analyse. Onze scherpste formuleringen – die worden gedragen door onze meest uitgesproken bevindingen – zijn namelijk gereserveerd voor Duitsland en Zwitserland, de twee landen waar individuele gelijke burgerrechten voor migranten moeilijk toegankelijk zijn (met recente veranderingen in Duitsland):

'the political response to migrant extremism is often to make it more difficult for individual migrants to obtain citizenship rights. Our findings show that such an exclusive policy is not the solution to homeland-directed extremism but one of the prime causes that sustains it' (p. 143, zie ook p. 239).

Waar het echter om de vergelijking tussen de andere drie landen gaat, constateren we dat Nederland op een aantal punten slechter uit de bus komt dan Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Niet op alle punten overigens, want we laten ook zien dat er in Nederland minder geweld van migranten is (p. 134-138) en schrijven dit aan de accommodatiepolitiek toe, die ook op linksradicale en rechtsradicale bewegingen in Nederland een matigend effect heeft gehad. We spreken dan ook in de conclusie voor Nederland van 'somewhat mixed outcomes' (p. 239). Op andere punten doet Nederland het namelijk minder goed. De belangrijkste daarvan zijn dat Nederlandse migrantenorganisaties en -groepen een geringere rol in het publieke debat spelen dan in Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk, dat ze zich vaker richten op herkomstlandgerelateerde conflicten ('though not on a scale similar to Switzerland and Germany', p. 240), dat ze sterker vasthouden aan identiteiten die verwijzen naar hun herkomstlanden, en dat hun organisaties het minst vaak van alle vijf landen naar een 'hyphenated' identiteit verwijzen, zoals met name onder Franse moslimorganisaties wel vaak het geval is.

Op één van deze verschillen, het aandeel van migranten aan het publieke

debat, gaat Uitermark in. Hij stelt dat ‘voor zover ik kon zien, nergens in het boek uitgelegd wordt waarom het aantal claims tussen landen zoveel verschilt’. Dat wordt echter wel uitgelegd (p. 272) en heeft te maken met de veel grotere feitelijke nieuwsdichtheid van Duitse kranten (met andere woorden er staan over elk onderwerp tendentieel meer claims in Duitse kranten, wat eenieder die wel eens een poging waagt de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* of *Die Zeit* te lezen zal kunnen beamen).²

Verder meent Uitermark dat wij niets kunnen zeggen over het aandeel van ‘migranten’ aan het debat in de publieke sfeer, want ‘[d]aarvoor zou je moeten weten of migranten niet vertegenwoordigd zijn bij de andere 91,2% van de claims die in Nederland worden gemaakt’. Maar ons onderzoek gaat niet, en beweert ook niet te gaan, over de participatie van individuele migranten. Wij kijken naar collectieve actie van migrantenorganisaties en -groepen in de publieke sfeer. Daarbij waren we ons bewust van het probleem van politici van migrantenafkomst, zoals in het online toegankelijke codeboek, waarnaar op p. 265 verwezen wordt, kan worden nagelezen. Het concrete voorbeeld van Naima Azough zou door ons als een ‘Marokkaanse’ claim gecodeerd zijn, omdat ze zich expliciet als Marokkaanse afficheert (het zou bovendien als ‘hyphened’ gecodeerd zijn, omdat ze ook met haar Nederlandse paspoort zwaait). Zo’n expliciete verwijzing naar iemands culturele identiteit was voor ons echter een voorwaarde om het ook zo te coderen. Wat we niet hebben gedaan, is wat Uitermark lijkt te suggereren, namelijk claims van individuen op basis van hun afkomst en geloof toeschrijven aan etnische of religieuze groepen, ook als ze daar zelf geen gewag van maken. Dat zou in het kader van ons onderzoek tot absurditeiten hebben geleid. Amsterdam zou volgens dat criterium vergeven zijn van de joodse claims, Nederland zou sinds enige jaren in de ban zijn van de Argentijnse allochtonen, en in Frankrijk zouden Hongaren momenteel het hoogste woord voeren. Ik wil daarmee niet zeggen dat de etnische afkomst van volksvertegenwoordigers (of vertegenwoordigers van andere maatschappelijke organisaties) geen interessant studieobject is, maar het was niet het onze. Te doen alsof elke keer als Naima Azough haar mond opendoet de Marokkaanse gemeenschap spreekt, is voor onze onderzoeksvraag geen adequate strategie. Wat staan blijft, is dat, ondanks de in vergelijking met andere landen nog steeds ruimhartige subsidies die ze ontvangen, de vele minderhedenorganisaties die ons land rijk is, in het publieke debat maar weinig het woord nemen dan wel krijgen

De verschillen tussen Nederland, Frankrijk, en het Verenigd Koninkrijk rechtvaardigen speciale aandacht voor het Nederlandse geval, omdat wij op grond van ons theoretische model de verwachting hadden geformuleerd dat migrantenorganisaties zich juist *meer* publiekelijk zouden manifesteren en zich in hun doelen en identiteiten *meer* met het immigratieland zouden identificeren naarmate het politieke systeem opener is ten aanzien van het verlenen van rechten aan migranten, als individu en als groep. Die hypothese gaat op voor de individuele dimensie van burgerschap, waar we het verwachte contrast tussen Duitsland en Zwitserland en de andere drie landen inderdaad vinden. Maar wat betreft culturele rechten gaat die verwachting niet op, want dan zou Nederland juist beter op de genoemde indicatoren moeten scoren dan Frank-

rijk en het Verenigd Koninkrijk. Onze interpretatie is dat er een curvilineair relatie is tussen multiculturele rechten en migrantenmobilisatie. Dat leidt tot een aantal kritische kanttekeningen bij de uitkomsten van het Nederlandse beleid, waarnaar Uitermark verwijst. Wat hij echter weer weglaat is dat we net zo goed op de negatieve kanten van het Franse beleid wijzen:

'France's limited cultural pluralism and the nonrecognition of particularist identities also restrict migrants' opportunities (...) Particularly, we found in France very few claims (...) against racism and discrimination within institutional contexts. We maintain that this is not because such racism is less widespread in France, but because in the republican tradition it is legally and discursively inconceivable that state institutions such as the police or the education system could be biased on racial, ethnic, or cultural grounds' (p. 143).

En hoewel onze resultaten het meest voor de Britse aanpak spreken, constateren we dat ook hier nadelen aan kleven (met name waar het de incorporatie van moslims in een op ras gebaseerd systeem betreft, p. 240). Een eenzijdige kritische houding ten aanzien van het Nederlandse beleid of ten aanzien van multicultureel beleid is in het boek dus niet te vinden. Veeleer monden onze conclusies uit in een genuanceerd pleidooi voor een tussenweg tussen de Franse afkeer van culturele verschillen en de van bovenaf gestimuleerde etnische en religieuze verzuiling van migrantengroepen in Nederland. 'Multiculturalism light' als je het zo wilt noemen.

Ten slotte de belangrijkste onafhankelijke variabele. Uitermark zegt onze metingen die laten zien dat Nederland tussen 1980 en 2002³ opener (op de individuele burgerschapsdimensie) en pluralistischer (op de culturele rechten-dimensie) is geworden, niet in twijfel te trekken, maar doet dat natuurlijk wel degelijk door te spreken van een 'ontmanteling' van het Nederlandse integratiemodel in de jaren negentig. Hij staat niet alleen in wat zo langzamerhand een collectieve zinsbegoocheling is geworden onder veel Nederlandse integratieonderzoekers. Multicultureel beleid, dat hadden we misschien in de jaren tachtig, maar dat is al sinds het begin van de jaren negentig teruggedraaid. Zo wordt in een handomdraai het multiculturele beleid van enige vorm van verantwoordelijkheid voor teleurstellende integratie, segregatie, of toenemende polarisatie ontslagen, en kunnen alle onwelgevallige feiten geweten worden aan het feit dat we het multiculturele pad verlaten hebben dan wel het multiculturele beleid niet ver genoeg doorgevoerd hebben. Bij gebrek aan een solide (vergelijkende!) empirische basis is dat niet meer dan doorzichtige retorica.

Wij onderbouwen de door Uitermark gewraakte conclusie door een systematische internationale vergelijking van culturele rechten, Uitermark plaatst daartegenover geen greintje bewijs van het tegendeel, of het nu het beleid of de 'toon' van het debat betreft. We kunnen het er snel over eens zijn dat er in Nederland op dat vlak vanaf 2002 het een en ander is veranderd, maar de bewering van de ontmanteling van het Nederlandse model in de jaren negentig

is loos, ook waar het het publieke debat betreft. Of beschikt Uitermark over empirische gegevens die laten zien dat Nederland (wel te verstaan: in vergelijking met andere landen) allang voor Fortuyn niet meer als multicultureel gekenmerkt kon worden? In de jaren negentig van de vermeende ontmanteling van het multiculturele model werd het islamitisch begraven geregeld, werd de Wet samen ingevoerd, werd de NOS verplicht 20% van haar zendtijd voor allochtone doelgroepen te reserveren, werd de dubbele nationaliteit ingevoerd (en vervolgens weer formeel teruggedraaid door de Eerste Kamer, maar in de praktijk voor de grote meerderheid der gevallen behouden), hadden we de grootste aantallen naturalisaties (gemeten aan de vreemdelingenbevolking) van alle OECD-landen, werden de Algemene wet gelijke behandeling ingevoerd en de commissie Gelijke behandeling ingesteld (die in haar jurisprudentie in hoge mate tegemoetkomt aan religieus geïnspireerde eisen), en werd de controverse over het recht van islamitische leraressen op openbare scholen een hoofddoek te dragen in het voordeel van de hoofddoekdraagsters beslecht, om maar enkele voorbeelden te noemen.

‘Het lijkt erop dat zij liever snel het Nederlandse beleid verwerpen dan de moeite nemen om hun eigen bevindingen aan een nader onderzoek te onderwerpen’, luidt het concluderende oordeel van Uitermark. Of is het Uitermark die zich in alle mogelijke en onmogelijke bochten wringt om maar niet aan de conclusie te hoeven dat het Nederlandse beleid niet op alle punten voorbeeldig is geweest, of dat het (huidige, dominante) karakter van de islam Europese samenlevingen voor meer problemen stelt dan de integratie van andere migrantengroepen? De lezer van het boek mag het zeggen.

Noten

- * Ruud Koopmans is hoogleraar sociologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam en hoofd van de afdeling Migration, Integration & Transnationalisierung bij het Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung. Correspondentie: r.koopmans@fsw.vu.nl
1. Een gerelateerd punt van Uitermark is dat het verschil tussen Nederland en Duitsland verklaard zou kunnen worden doordat Duitsland vooral Turkse moslims heeft. Van de moslimclaims in Nederland waren er echter driemaal zoveel afkomstig van Turkse moslimorganisaties dan van Marokkaanse, precies het omgekeerde van wat Uitermark suggereert.
 2. Zie bijvoorbeeld de resultaten van ons eerdere onderzoek over nieuwe sociale bewegingen: Hanspeter Kriesi et al. *New Social Movements in Western Europe* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995) of het *Europub*-onderzoek naar publieke debatten over Europese integratie (<http://europub.wz-berlin.de>). Iedereen die weleens vergelijkend onderzoek naar mediabronnen (ook tussen kranten binnen één land – *De Telegraaf* heeft bijvoorbeeld ook veel minder claims dan *NRC Handelsblad*) heeft gedaan, zal kunnen beamen dat verschillen in absolute aantallen artikelen of uitspraken niet voor interpretatie vatbaar zijn.
 3. Met name overigens tussen 1980 en 1990, vanaf 1990 wordt de trend duidelijk minder sterk.